

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 «Правоохоронна діяльність» (правоохоронна діяльність)

за темою №3 «Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших держав. Виникнення українського козацтва»

м. Харків 2023 р.

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор
історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного
університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний
І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор
історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Захоплення і розподіл українських земель Литвою, Польщею та іншими державами.
2. Крим в період пізнього середньовіччя.
3. Суспільно-політичний лад та економічний розвиток України в кінці XVI – першій половині XVII ст.
4. Виникнення і розвиток українського козацтва
5. Культура України у XIV- першій половині XVIIст.

Література:

1. Греченко В., І.Чорний Історія світової та української культури: Навчальний посібник. – К.: Літера, 2010.

Текст лекції

1. Ослаблені монголо-татарськими нападами, роздроблені на окремі князівства, українські землі на початку XIV ст. стали об'єктом експансії з боку Литовського князівства. Консолідувавшись у нелегкій боротьбі з Лівонським і Тевтонським орденами, Литовське князівство розпочало своє проникнення на західноруські (білоруські) землі ще у середині XIII ст., за часів князя Мендовга (1230-1263 рр.). Ім'я Мендовг походить від литовських слів *mintis*(думка) і *daug*(багато) і буквально означає багато мислячий. У 1251 році Мендовг і його дружина Марта були хрещені в християнство латинського (римського) обряду. Литва була визнана папою римським Інокентієм IV як католицька держава. У 1253 році Мендовг і його дружина за дорученням Інокентія IV були короновані як литовський король і королева. Зараз це вважається початком Литовської держави і відзначається як державне свято Литви. Безпосереднє залучення до складу Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель почалося у часи правління великого литовського князя Гедиміна (1316-1341 рр.), який проводив політику підкорення руських земель, використовуючи різноманітні заходи: воєнні, дипломатичні, династичні.

Причинами успіху литовців у експансії на українські землі була їх консолідація у боротьбі з німецькими рицарськими орденами: ослаблення Русі у результаті її роздроблення та монголо-татарської навали (до цього, як пише літописець, «Литва з болота на світ не показувалася»); феодалні усобиці у Золотій Орді.

Литовські князі започаткували звільнення українських земель від монголо-татарського іга. Зміцненню позицій литовських можновладців на українській території сприяли династичні зв'язки з галицько-волинськими

князями, що давало їм змогу бути законними претендентами на місцеві княжі престולי. Слід зазначити, що українське та білоруське населення, а також їх землі складали більше 80 % території Великого князівства Литовського, тому це значно впливало на ситуацію в державі. Українці досить спокійно віднесли до литовської експансії, оскільки влада литовців не була репресивною, самі литовські князі спочатку були православної віри, руська мова стала загальнодержавною. Крім того, люди бачили у Литві можливого захисника проти жорстоких набігів татар. Були прийняті й руські норми права, назви посад і т.д. Тому держава часто називалася Литовсько-Руським князівством.

Замки, збудовані в XIII ст. (Ужгородський, Мукачівський, Берегівський, Хустський), стали плацдармами дальшого закріплення Закарпаття у складі Угорської держави. Замки перетворилися в резиденції угорських королівських урядовців. У 20-40-х рр. XIV ст. на теренах Буковини сформувалося автономне державне утворення - Шипінська земля, що визнала татарську зверхність. Землі Буковини у 1342 р. були завойовані Угорщиною. Угорський король сприяє переселенню до Буковини румун. У 1359 р. зі складу Угорщини виокремилось Молдавське князівство. Буковина увійшла до складу Молдови як автономна Шипинська земля, а з середини XV ст. — як звичайна адміністративна одиниця Молдови. Буковинське православне духовенство підлягало галицькому єпископу. Від 1387 до 1497 рр. Молдовське князівство визнавало зверхність королівства Польща. Значну частину населення землі становили українці, а деякі волості були цілком українськими. В устрої і правовій системі Молдовського князівства було чимало рис, які сформувалися на Русі, навіть грамоти молдовських господарів тривалий час укладалися українською (староукраїнською) мовою. Щодо топонімічної назви «Буковина», то вона зустрічається в джерелах з середини XV ст. Буковина наприкінці XV ст. була розділена на три волості: Чернівецьку, Хотинську, Сучавську.

У першій половині XVI ст. (1514) Буковина разом з Молдавським князівством увійшла до складу Османської імперії, як автономне васальне князівство. У цей же час поширює свою експансію на українські землі Польща. У 1349 р. Польща захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, а польський король Казимир III проголосив себе «правителем Королівства Русі».

Під владу Польщі була підпорядкована Галичина (1366) і частини Волинських земель. До коронних польських земель було додано майже 52 тис.кв.км. із населенням 200-250 тис.осіб, що збільшило територію Польщі майже у півтори рази. На відміну від литовців, поляки з самого початку прагнули перетворити зайняті території на свою провінцію, нав'язували «польське право» та адміністративну систему, витісняючи вплив православної церкви.. у 1387 р. Польща остаточно приєднує Галичину і Холмщину до своїх володінь, утримуючи їх під своєю владою до 1772 р. Таким чином, у XIII–XIV ст. українські землі були розчленовані і увійшли до

складу різних держав. Почалася нова – польсько-литовська – доба в історії України.

У 1385 р. у зв'язку з загостренням зовнішньо- і внутрішньополітичної ситуації (розбрат серед литовської верхівки, загроза з боку Тевтонського ордену) великий князь Ягайло вирішує об'єднатися з польськими феодалами, щоб зміцнити свою владу. У замку Крево (недалеко від Вільна) Ягайло і польські представники підписали акт про унію, яка дістала назву Кревської. Згідно з нею Ягайло отримував польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це до Польщі мали приєднати українські і білоруські землі, де вводилося католициство, збройні сили об'єднувались, казна князівства мала використовуватись на потреби Польщі. Укладення унії допомогло стримати натиск Тевтонського ордену (в 1410 р. у Грюнвальдській битві німці були розгромлені), а також зміцнило становище польських феодалів, які почали захоплювати українські землі, насаджувати католицизм, посилювати визискування українського населення, полонізувати його.

Литва починає тривале суперництво з Москвою за спадок Київської Русі (обидві держави претендували на об'єднання в своїх межах усієї Русі і Східної Європи). Виникла так звана «литовська альтернатива» розвитку Східної Європи, коли цей регіон міг опинитися під контролем Литви. Але у битві під Ворсклою у 1399 р. великий князь литовський Вітовт зазнав поразки від татар, вбито було десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Це значно обмежило можливості реалізації «литовської альтернативи».

Новим етапом польсько-литовських відносин стала Городельська унія. На сеймі в м. Городелі у 1413 р. було визнано існування великокнязівського престолу в Литві. Але обрання великого князя затверджувалось польським королем. Литовські феодали-католики зрівнювались в правах з польськими у вирішенні державних справ, у тому числі й обранні великих князів литовських і королів польських. Участь православних у державному управлінні обмежувалась.

У 1569 р. Польща і Литва підписують Люблінську унію, що було пов'язано з поразками Литви на першому етапі Лівонської війни. Польща і Литва об'єднуються в єдину державу – Річ Посполиту, де встановлюють єдиний державний устрій (короля, який є великим князем литовським, обирають на спільному польсько-литовському сеймі), вводять єдину грошову систему, право (за польськими зразками). Католициство оголошують державною релігією. Литва мала певну автономію, за нею залишилися білоруські землі, а Польща приєднала українські, поділивши їх на 6 воєводств. Становище українців різко погіршилося.

Для урочистого проголошення унії київським митрополитом та польським королем було скликано церковний собор, який відбувся у м. Брест у жовтні 1596 р. Собор публічно проголосив унію, а владик, які до неї не пристали, та духовенство, що брало участь у православному соборі, піддав прокляттю. Уніатська частина затвердила акт об'єднання церков та утворення греко-

католицької церкви, яка підпорядковувалася папі римському, як першоієрарху християнської церкви. Греко-католицька церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, вживання юліанського календаря, нижче духовенство зберігало право одружуватися. Уніатське духовенство звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта та міщани одержували право займати посади у державних та міських урядах, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті. Берестейська унія не внесла спокою і не об'єднала церкви. Навпаки, вона глибоко розколола українське суспільство. Крім, двох - православної і католицької, з'явилась третя - уніатська, яка перебувала, ніби між двома вогнями.

2. Монголо-татари, які повернулися в 1242 році з походу на Польщу й Угорщину осіли в Криму, що став улусом – провінцією Золотої Орди й управлявся намісником великого хана. Столицею Кримського улусу до середини XIV сторіччя стало місто «Кирим» – «Крим», побудований золотоординцями на південному сході Кримського півострова. У XIV ст. назва міста Крим поступово перейшла на весь півострів.

У 1443 р. чингізід Хаджі-Девлет Гірей в Литві був проголошений кримським ханом, за допомогою військ великого литовського князя Казимира IV і підтримки місцевої знаті повернувся на Кримський півострів і оголосив його територію Кримським ханством, що складалася з власне Криму, Північного Причорномор'я і Таманського півострова. Столицею ханства стало місто Крим – Солхат (Старий Крим). Незабаром Хаджі-Гірей заснував на берегах ріки Чуруксу місто Бахчисарай («Палац у садах»), що став при його сині Менглі Гіреї новою кримською столицею.

Більшість населення ханства складали кримські татари. Перша згадка цього етноніму зафіксована на початку XVI ст. Кримські татари склалися з трьох народностей: передгірних татар, південнобережних татар і нащадків ногаїв і були мусульманського віросповідання сунітського напрямку. Ці народності сформувалися в результаті асиміляції племен хозарів, що мігрували у Крим, кочових тюркомовних печенігів, половців, татаро-монголів і таврів, що жили здавна тут, кіммерійців, скіфів, сарматів.

В елітну частину населення входили беки, оглани – царевичі-чингізиди, мурзи – військові дворяни, магометанські священики мулли й богослови – улеми. Беки стояли на чолі родів, що з'єднувалися в аймаки – племена кримських татар.

Знать володіла землею, що забезпечувало її владу над татарами-скотарями, яких називали «чорним народом». На території Кримського ханства закріпилося кілька форм розподілу землі: ханське землеволодіння, бейлики – володіння знаті, султанське землеволодіння, мурзинське землеволодіння й общинні землі. Серед податків були: загальний податок, податки із урожаю, мито з купівлі-продажу, мито, подушна подать, мито від продажу винограду, плата за гумно й худобу. За наказом хана беки-васали

зобов'язані були виставляти військо. Татарське дворянство – мурзи, одержували від беків землі й дарування за службу.

Управління ханством здійснювалося ханом і державною радою-диваном, що складався з хана, його заступника і спадкоємця калги – султана, старшої дружини або матері хана – ханші валіде, глави мусульманського духовництва ханства – муфтія, головних беків і огланів. Державною релігією був іслам, що робило мусульманство на чолі з муфтієм важливою політичною силою Кримського ханства.

Боротьба за панування в Криму з Великою ордою змусила кримських ханів звернутися по допомогу до Туреччини. У 1475 р. турецькі війська висадилися в Криму, захопили Кафу і всі міста південного узбережжя Криму, що стали «султанським санджаком» і ввійшли до складу Туреччини. З генуезькою присутністю на Кримському півострові було покінчено. Кримське ханство перетворилося на васала Туреччини. В кінці XVI ст. Кримське ханство досягло своєї найвищої могутності. Йому сплачували данину племена адигів, Молдавія, Польща і до 1685 р. Московське царство (Росія).

3. Вхідження українських земель до складу Польської держави супроводжувалось посиленням феодальної експлуатації українського селянства. Розвиток міст, ремесел і торгівлі збільшував попит на сільськогосподарську продукцію та сировину, тому феодали бажали розширити їх виробництво. Їм стало вигідніше не отримувати з селян натуральні податки, а виробляти продукцію у своєму маєтку (фільварку). Це були багатогалузеві господарства, які ґрунтувались на підневільній праці селян (панщині). Для своїх фільварків феодалам потрібна була земля, тому вони всіляко обмежували селянське землеволодіння, збільшували панщину, юридично зафіксували кріпацтво.

Суть кріпацтва полягала у прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових селянських робіт на пана (панщини), позбавленні селян майже всіх прав, їх повній залежності від феодала, перетворенні на об'єкт його власності, використання поміщиком позаекономічного примусу.

Аграрна реформа здійснювалася згідно з виданою у 1557 р. польським королем Сигізмундом II Августом «Уставом на волоки». Відповідно до неї всі землі перемірювались і ділились на однакові ділянки – волоки (21,3 га). Найкращі землі відводилися під фільварки, зведені в одну велику площу. Селянам віддавалися гірші, окраїнні землі. «Волочна поміра» підривала общину, оскільки земля тепер виділялася не на неї, а на окреме господарство – дим. Волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив виконувати вісі феодальні повинності. На українських землях кріпосне право юридично було оформлено артикулами польського короля Генріха Валуа 1573 р. і III Литовським статутом 1588 р. Становище селянства погіршувалося ще й внаслідок здачі панами своїх маєтків в оренду, найчастіше євреям-лихварям, які, прагнучи більших прибутків, посилювали

експлуатацію селян.

Розвиток фільваркового господарства призвів до збільшення площі оброблюваних земель. Основною культурою залишалося жито, пшениця вирощувалася на продаж. У XV ст. відбулися суттєві зміни в господарстві: підвищилися ціни на худобу в Західній Європі і почався її експорт, що стимулювало розвиток скотарства. Велике значення мав деревообробний промисел. Лісоматеріали теж у великій кількості експортувалися в Європу. При фільварках засновувались різноманітні промислові підприємства по переробці сільськогосподарських продуктів та корисних копалин (млини, рудні, поташні, селітряні варниці – для виробництва пороху). У XV ст. зароджується ярмаркова торгівля, що було першою ознакою формування внутрішнього ринку. Ярмарки влаштовувались 1–2 рази на рік, тривали декілька днів. Важливим предметом торгівлі була сіль. Великою перешкодою для торгівлі були феодальні відносини. Купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази.

Великі землевласники мали назву «магнати» (від лат. – вельможа, володар) і здобули для себе широкі політичні права та привілеї, які значно відрізняли їх від середніх та дрібних феодалів. Число магнатських родів не перевищувало 70. У XVI ст. цей стан був закритим, увійти до нього навіть багатим було неможливо. Найзнатнішими вважалися роди Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Радзівіллів, Сапег, Потоцьких, Конєцпольських. Князеві В.-К. Острозькому належало понад 80 міст і містечок, 2760 сіл, 1,4 млн. га землі, і він став заможнішим від усіх інших вельмож і навіть самого короля Польщі. Я. Вишневецькому належало 230 тис. селян.

Магнати підлягали лише юрисдикції короля або великого князя литовського, призначалися на вищі посади (гетьманів, воєвод і старост), які вони навіть передавали у спадок. Магнати мали своє військо і виводили його на війну під власними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоругвових». З магнатів складалася Рада великого князя («пани-Рада»), яка вирішувала найважливіші питання разом з князем. Після Люблінської унії її змінив Вальний Сейм. Він складався з трьох станів: короля, сенату і посольської ізби. Король обирався сеймом, не міг передавати свій престол у спадок, оголошувати війну і мир та скликати посполите рушення (ополчення) без згоди сенату, тобто його прерогативи обмежувались. Сенат об'єднував усіх вищих посадових осіб Речі Посполитої (воєвод, каштелянів). Найвпливовішою частиною Вального Сейму була посольська ізба з 170 делегатів – послів від земської шляхти. Компетенція сейму була широкою: прийняття законів, запровадження нових податків, скликання посполитого рушення. Усі питання на сеймі вирішувалися одностайно, діяв принцип «вільної заборони» – «ліберум вето». До вищих службових осіб належали коронний маршалок, коронний канцлер, коронний та польний гетьмани.

В адміністративному відношенні Річ Посполита поділялася на 3 провінції:

Велику Польщу, Малу Польщу (в основному українські землі) і Литву. Провінції поділялися на воєводства і повіти на чолі з старостами. На початку XVII ст. Річ Посполита мала площу майже 1 млн. км².

Нижче магнатів стояла шляхта – середні та дрібні феодали, які жили на землях, отриманих за військову службу. Шляхта складала основну частину постійного війська. За військову службу король надавав шляхті різні привілеї (звільнення від податків, підлеглості місцевій адміністрації). Шляхта не була замкненою верствою: до неї могли переходити селяни, поповичі. Поступово шляхта утворює за собою все більші права і привілеї. Вона звільнюється від суду королівських чиновників, сплати мита на іноземні товари, отримує право вільної навігації по Віслі та Балтійському морю. Шляхтич міг обирати і бути обраним до складу повітових органів управління, а також послів на загальнодержавний сейм. Винному в образі шляхтича міщанину чи селянину відрубували руку. За порушення «шляхецького кодексу» (дезертирство, заняття торгівлею) шляхтич за вироком суду позбавлявся усіх привілеїв. На українських землях шляхта складала до 2,5 %, а в Польщі 8-10 %.

Ще одну суспільну верству складало духовенство. До нього входили священики з сім'ями, церковний причт. Священик мав ділянку землі і різні натуральні данини від парафіян. Духовний сан вважався спадковим – після батька парафію отримував син. Після Брестської унії 1596 р. зростає роль церкви як національної організації. Митрополит та єпископи виконували роль політичних репрезентантів українського народу перед польським урядом, оскільки інакших він не мав. Церковні собори набували загальнонародного значення.

У цей час, залежно від характеру повинностей, селяни поділялися на три категорії: 1) тяглі селяни, які працювали у пана на ріллі зі своєю худобою. Спочатку вони працювали 8-14 днів на рік, потім – 100, а далі – 200 днів. Крім праці в полі, були різні податки і служби: повіз, шляхова, сторожова; 2) ремісники та службові селяни. Були цілі села колісників, ковалів, пекарів. Службовими селянами вважалися конюхи, бортники та ін., які жили біля замків; 3) чиншові селяни, які платили чинш з власної землі продуктами. Панщина тривала від сходу до заходу сонця. Селянин втратив право переходу від поміщика.

Населення українських міст – міщани – поділялися на три основні групи: 1) патриціат (найбагатші купці і промисловці); 2) бюргерство (цехові майстри та торговці середньої заможності); 3) плебс (міське поспільство – ремісники, дрібні торговці). Найбільшими містами на початку XVII ст. були Львів (18 тис. жителів), Київ (15 тис. жителів), Біла Церква (10,7 тис. жителів).

Міське населення в Середні віки ділилося за цеховою (професійною) ознакою, де привілейоване становище мало купецтво. Перші цехи з'являються ще в кінці XIV ст. Цех був самоуправною організацією з власним статутом на чолі з цехмістром. Панівне становище в цехах займали майстри, далі йшли підмайстри і учні. Після кількох років навчання підмайстер складав іспит, демонструючи зразок своєї роботи («шедевр»), і за

згодою цеху міг бути атестований як майстер. Але кількість майстрів була регламентована, що не давало можливості обдарованій молоді вибитися в майстри.

Самі міста знаходилися в різному правовому становищі в залежності від того, на чийй землі вони знаходилися: державній чи приватній. Відповідно сплачували податки і виконували повинності. Окремим містам (з 1339 р.) почали видавати грамоти на магдебурзьке право (за ім'ям німецького міста). Такі міста звільнялися від управління і суду королівських намісників і діставали право на самоуправління. За це вони вносили державі певну суму грошей, звільнялися від більшості натуральних повинностей. На чолі міського самоврядування стояли війт та бурмістри; лава з лавниками була судовою організацією, а рада з радниками – адміністративною. Виконавчими особами були писар та шафарі. Ці органи контролювались багатшою частиною населення: купцями, лихварями, майстрами. Самоуправління за магдебурзьким правом мали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Житомир, Київ. Переваги в органах самоуправління мало неукраїнське населення й уніати.

4. Одна з найвизначніших сторінок історії України - історія українського козацтва. Вперше термін «козак» згадується в Початковій монгольській хроніці (1240 р.).

Існує кілька основних теорій походження козацтва: «етнічних витоків», «уходницька», «захисна» і «соціальна». Згідно з теорією «етнічних витоків», козаки – це особлива група нащадків інших народів (хозар, черкесів, татар). «Уходницька» теорія пов'язує появу козацтва з «уходом» населення в Придніпров'я на промисли за рибою, сіллю, дикими конями і т.д. Згідно «захисної» теорії козаки з'явилися у зв'язку з необхідністю захистити південні кордони країни від набігів татар. «Соціальна» теорія пов'язує виникнення козацтва з посиленням політичного, економічного, соціального, національного та релігійного гніту. Виникнення козацтва спричинив комплекс причин та факторів, тому всі ці теорії слід розглядати у комплексі.

Посилення визискування селянства і міщанства, релігійний і національний гніт, напади татар призводили до того, що частина населення втікала в незаселені степові райони середньої течії Дніпра. Там втікачі поступово об'єднувались у групи, які спільно полювали, нападали на татар, відбиваючи у них полонених та награване майно. Так з XIV ст. на терені України з'являються козаки, які вписали чимало героїчних сторінок в її історію. Термін «козак» тюркського походження означав «вільна людина», «вояк», «степовий розбійник». Постійна загроза військових нападів змушувала козаків турбуватись, перш за все, про оборону. Як наслідок, виникали укріплення, які називалися січчю (від слова «сікти» – рубати), тому що місце заселення обставляли висіченими в лісі деревами. Оскільки козаки розміщалися за дніпровськими порогами, їх резиденція називалась *Запорізькою Січчю*. Термін «Запорозька Січ» вживався також у розумінні «військово-політична організація козаків». Поряд з цим вживався термін

«запорізький кош», який означав керівництво козаків, їх місцеперебування, табір.

Історію українського козацтва можна розділити на кілька періодів: 1) 1489-1591 рр. – утворення козацтва та його становлення; 2) 1591-1647 рр. – період посилення військово-політичної ролі козацтва, перетворення його в окремий суспільний стан, центр національно-визвольного руху; 3) 1648-1664 рр. – участь в Національній революції та Визвольній війні українського народу, в якій козацтво було ядром руху, реалізатором державотворчих функцій; 4) 1664-1709 рр. – боротьба за збереження незалежності Січі з Москвою, Кримським ханством, Туреччиною; 5) 1709-1734 рр. – період існування запорожців за межами України; 6) 1734-1775 рр. – відновлення Січі, боротьба за її збереження та остаточна ліквідація її російським царизмом.

Легендарним засновником Запорізької Січі вважається Дмитро Байда-Вишневецький, який походив з князівського роду на Волині. Він був черкаським та канівським старостою (намісником) великого князя литовського на півдні України, воював з татарами. Були певні умови прийняття в козаки: потрібно було бути вільним і неодруженим, вміти говорити українською мовою (козацькою), сповідати православну віру, пройти певне навчання. Першою умовою часто нехтували, бо ж козаки приймали до своїх лав і кріпаків. Щодо останньої умови, то кандидат в козаки повинен був спочатку при звичаїтись до січових порядків, вивчити військові прийоми. Такі люди називалися молодиками, новаками, джурами. Прийнятий у запорізькі козаки записувався в один із 38 куренів, кількість яких була постійною. Часто при цьому він отримував якесь прізвисько, що свідчило про його характер, зовнішність або нагадувало про деякі обставини життя.

Склад запорізького козацтва був багатонаціональним, хоча переважали українці. Тут були представники 20 національностей: росіяни, білоруси, поляки, татари, угорці, євреї, іспанці, грузини, вірмени. Незважаючи на різноманітність складу Січі, вона все ж мала об'єднуючі чинники, завдяки головним принципам її життєдіяльності. Це – свобода, рівність, товариство, православна віра, відсутність жінок, боротьба з ворогами, звільнення з полону християнських невільників і захист пригноблених.

Наприкінці XVI ст. запорожців нараховувалося 5-6 тис. Серед козаків було поширене братство – «побратимство» з метою допомагати, звільняти і навіть жертвувати життям один за одного.

Товариство вирішувало питання про війну і мир, розподіляло всі землі, ліси, угіддя, вибирало посадових осіб, карало винних у злочинах; від імені товариства писались відповіді на послання від різних держав та владних осіб, які присилалися на Січ.

Військо Запорозьке мало два поділи: військове і територіальне. У військовому було 38 куренів, а в територіальному – спочатку 5, а потім 8 паланок. Курені мали різні назви – за ім'ям отаманів – їх засновників, за назвою місцевості, звідки вийшли їх перші запорожці, або ж стану, з якого

вони вийшли. Серед них: Іванівський, Сергіївський, Канівський, Поповичський, Титарський, Корсунський, Уманський, Полтавський і т.д. 10 куренів складали 1/4 Січі, яка називалася пірією і мала свою казну. Назва «курінь» походить від слова «курити», тобто «димити». Кожен курінь зовні виглядав як казарма до 30 м в довжину і 3,5 м в ширину.

«Паланка» у перекладі з турецької означає «невелике укріплення». Це було управління і сама територія. Паланки розміщались на площі, окружність якої складала 1700 км. Паланкову старшину складали: полковник, осаул та писар. Влада паланкового полковника була значною: він заміщав у своєму районі кошового отамана і тому мав право страчувати злочинців. Його влада поширювалася і на тих, хто проїжджав через паланку.

Господарство Запоріжжя мало **здобичницький** характер. Козаки багато в чому жили за рахунок походів, але займалися також мисливством, рибальством, навіть хліборобством, добували сіль та селітру, виступали посередниками в торгівлі з Кримом та Туреччиною, багато уваги приділяли розведенню коней.

Весь склад Війська Запорізького ділився на старшину, молодиків та сіромах – рядових козаків та запорізьке поспільство, яке жило поза Січчю, на зимівниках. Ті козаки, що жили в селах, містечках, на хуторах, називались ще городовими. Біднота козацька звалася голотою, а багаті козаки – дуками. Перша писемна згадка про Запорізьку Січ зустрічається у «Всесвітній хроніці» (1551 р.) польського історика Мартина Бельського.

Запорозька Січ мала чітку військову організацію. На чолі всього війська стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим. Безпосередньо Січчю керував кошовий отаман, який обирався на один рік, але міг бути переобраним. Кошовий отаман поєднував в своїх руках військову, адміністративну, судову і духовну владу. У військовий час він був головнокомандуючим, вважався і зверхником запорізького духівництва і тому приймав і направляв духовних осіб в січову та паланкову церкви. Кошовий отаман також затверджував вибраних на раді старшин, надавав законної сили розподілу угідь, ділив воєнну здобич, військові доходи, грошове утримання, приймав нових осіб у Січ, вступав в дипломатичні стосунки з сусідніми державами. Його влада обмежувалася звітом, часом і радою. Якщо козаки були незадоволені діяльністю кошового отамана, то його могли навіть стратити.

Другою особою після нього був суддя, який у своїй діяльності керувався не писаним законом, якого зовсім не було у козаків, а переказами і традиціями. Покарання у козаків присуджувались в основному за кримінальні та майнові злочини. Суворі закони на Січі пояснювались такими причинами: 1) необхідно було припинити вияви аморальності, так як сюди приходили і люди сумнівної моральності; 2) козаки вели постійні війни і для підтримки порядку у війську необхідні були суворі закони. Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалось вбивство козаком свого товариша, непідкорення начальству, дезертирство, приведення на Січ жінок,

пияцтво під час військового походу. Покарання залежали від тяжкості злочину. Практикувалися прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками. Існували і смертна кара, яка мала здебільшого кваліфікований характер: закопування живим у землю (за вбивство свого товариша), забивання киями біля ганебного стовпа.

Всіма письмовими справами керував військовий писар, роль якого часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового отамана в справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд. Зазвичай писарі приходили з Києво-Могилянського колегіуму (потім академії). Звідси поширене використання в листах запорізьких козаків текстів з святого письма, а також виразів типу «сдалека усмотреть перспективою своего ума». Ознакою влади гетьмана була булава, кошового отамана – бунчук, судді – печатка, писаря – каламар (срібна чорнильниця), полковника – пернач. Це називалось клейнодами. Помічниками гетьмана у військових справах були осаули, які спостерігали за порядком між козаками у мирний час на Січі, а у військовий – в таборі; сліdkували за виконанням судових вироків; проводили розслідування злочинів. Знаком влади осаула була дерев'яна палиця, скована з обох кінців срібними кільцями. Артилерією та обозом відав обозний. Після запорізької військової старшини йшли курінні отамани, які командували окремими підрозділами. Значну роль у житті козацтва відігравали так звані «діді» – тобто колишні військові запорізькі старшини, які залишили свої посади за віком, хворобою чи були переобрані. Вони завдяки своєму досвіду мали суттєвий вплив на вирішення різних питань, були носіями звичаїв козаків, суворо сліdkували за їх виконанням.

За військовою старшиною йшли військові служителі – довбиш, гармаш, товмач, кантаржий, шафар. Довбиш за допомогою литавр скликав козаків на раду, гармаш відав артилерією, товмач був перекладачем – повинен був знати іноземні мови, кантаржий зберігав військові міри і терези, збирав податки на користь Війська з усіх завезених на Січ товарів. Подібну роботу виконували шафарі, але не в Січі, а на головних перевозах через річки.

До військових служителів належали також булавничий, бунчужний і хорунжий. Крім січової старшини, обирали ще старшину для походів. Полки по 500 чол. очолювали полковники, сотні – сотники. Козацький прапор був малинового кольору.

Вищою владою на Січі вважалася загальна військова рада (коло), що відбувалася в певні дні обов'язково (наприклад, 1 січня кожного року для переобрання старшини), а також за бажанням козацького товариства.

Постійне заняття військовою справою шліфувало військову майстерність козаків. Основу війська складала піхота, посилена артилерією. Кіннота була менш чисельною. На озброєнні були мушкети, пістолі, шаблі, келепа (бойові молотки), лук і стріли. Запорожці використовували для військових операцій метод «рейдів», часто комбінованих з партизанськими діями малих загонів,

мали добру розвідку. В битвах козаків віддавали перевагу атакам з флангів і з тилу. З тією метою вони розділяли все своє військо на чотири частини: одну залишали в таборі, другу посиляли в тил, а третю й четверту – на обидва фланги. Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава або розгорнутий стрій; батовий або тришеренговий при обороні; триангула, тобто трикутник; атака колонами. Для оборони козаки використовували укріплений табір з возів з гарматами по кутах і валами. Для операцій на річках і морі Січ мала свій флот з чайок або байдаків (20 м в довжину, 4 м в ширину, 4-6 гармат, швидкість 15 км/г). В поході брала участь 50-300 таких чайок. Запорізька Січ була форпостом українських земель у боротьбі з татарськими нападами.

Згідно з даними Д. Яворницького, в Запорозькій Січі на стіл подавали такі страви: соломаху (густо зварене на воді житнє борошно чи пшоно), щербу (рідко зварене на риб'ячій юшці борошно). Круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком, водою. Мамалигу (тісто з проса чи кукурудзи) їли з бринзою чи пастермою – висушеною на сонці бараниною. Ласували козаки й м'ясом, зокрема свининою і дичиною. Якщо ж козаки, крім звичайної їжі, бажали поласувати варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками, то для цього вони складали артіль, збирали гроші, на них купляли продовольство і передавали його курінному кухарю. Крім названих блюд, козаки їли також рубці, свинину – «свинячу голову до хрону та локшину на переміну». Специфічною козацькою їжею були загреби – коржі, які називалися так тому, що клалися у натоплену піч і загірбалися попелом і гарячими вуглинами. До речі, Д. Яворницький ніде не пише про якусь особливу любов запорожців до сала.

Фактично Запорозька Січ була *козацькою республікою*. Запорозька Січ стала початковим етапом у формуванні української державності. Своєрідна за структурою військово-адміністративна влада мала можливість виконувати різноманітні внутрішні і зовнішні функції, властиві державному утворенню.

В кінці XVI ст. козацтво виділяється в окремий суспільний стан на Україні, стає значною військово-політичною силою, центром національно-визвольного руху, ядром української державності.

На відміну від таборитів і граничар і навіть донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, запорізьке козацтво еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. Козаки створили Запорозьку Січ, але водночас сама Запорізька Січ стала тим фактором, який суттєво вплинув на подальшу еволюцію козацтва і долю України. Січ дала Україні і політиків, і воєначальників, які сприяли поступу своєї Вітчизни, зростанню її авторитету на міжнародній арені. Козацтво стало *авангардом* народу, народних повстань і рухів. Воно стало виконувати *державотворчі* функції. Саме козаки підхопили естафету державної традиції, яка тимчасово перервалася після ліквідації Галицько-Волинського і Київського князівств. Феномен цього явища у тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників народу. Українська державність збагатилася

історичними формами, які істотно відрізнялися від основ феодального суспільства, що панували в інших країнах.

Запорожці виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, був справжнім суспільно-політичним феноменом. Проста, але ефективна система органів влади, участь всіх козаків у вирішенні найважливіших питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм, забезпечили їй високу виживаність. Для Запорозької Січі протягом століть її існування характерний як найширший спектр суспільно-політичної і соціально-економічної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза її увагою. Існування Запорізької Січі як самостійної політичної сили неодноразово визнавалося іншими державами. З ними велись переговори, укладались угоди і військові союзи. Військова сила запорожців та оригінальна тактика бою, якою козаки збагатили військове мистецтво, були добре відомі за межами України.

До цього ж часу відноситься діяльність одного з найвизначніших політичних і військових діячів в історії України Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного).

1618 р. українське козацтво взяло участь у черговій польсько-російській війні

Протягом кількох тижнів українці захопили Путивль, Рильськ, Курськ, Лівни, Слєць. У вересні 1618 року, українські і польські війська під проводом гетьманів Петра Сагайдачного і Яна Ходкевича обложили Москву.

Проте 1 грудня 1618 року було укладене так зване Деулінське перемир'я. Владислав відмовився від своїх прав на московський престол. За цю відмову Польща отримала білоруські й українські землі, які до того були під владою Москви — Смоленську, Чернігівську та Новгород-Сіверську, всього 29 міст.

Сагайдачний та очолюване ним 40-тисячне козацьке військо, спільно із польською армією, відіграло вирішальну роль у 1621 р. під розгромі під Хотиним турецької армії, що загрожувала ряду країн Європи.

Остаточне оформлення кріпосного права, захоплення польською шляхтою у володіння українських земель, втручання феодалів в життя міст, зіткнення інтересів шляхетської та козацької верстви, репресивні заходи проти козацтва загострили соціально-політичну ситуацію в Україні, спричинивши декілька хвиль активного протесту проти існуючих порядків.

Стихійні виступи козаків, селян, міщан переросли у перше велике повстання проти польського панування в Україні 1591-1593 рр. під провідом Криштофа Косинського, який у 1591 р. був обраний запорозьким гетьманом. Загін козаків на чолі з Косинським у грудні 1591 р. здобув Білу Церкву, Богуслав, Переяслав. У 1592 р. повстання охопило Київське, Волинське, Брацлавське, Подільське воєводства. У кінці 1592 - на початку 1593 р. повстанське військо діяло на Волині, де захопило деякі міста. Під час облоги Черкас Косинський загинув. (був підступно захоплений та замуrowаний у стіні.

У 1594-1596 рр. Україну охопило національно-визвольне повстання проти польських загарбників під проводом козака Северина Наливайка. У 1594 р. Наливайко створює загін “охочих” козаків для захисту Брацлавщини від татар, здійснює похід на татар. Водночас Наливайко направляє на Січ представників з метою прихилити січовиків для спільного виступу проти поляків. Загони під командуванням Наливайка здобули Старокостянтинів та Луцьк, а вийшовши на білоруське Полісся, оволоділи Слуцьком, Бобруйськом, Могилевом. Тим часом військо Лободи оволоділо Черкасами, Каневом, загін Шаули здобув Київ. На кінець 1595 р. все українське Правобережжя опинилося в руках повстанців. Селяни і міщани оголошували себе вільними козаками, встановлювали козацький лад.

Польща кинула проти повстанців коронне військо під командуванням С.Жолкевського. Об'єднане козацько-селянське військо налічувало 5-6 тис. осіб, що дало змогу розгромити передові загони шляхетських військ, але перед основними силами воно змушене було відступити. Під час переговорів польське військо зненацька напало на козацький табір і знищило більшість повстанців. Наливайка та інших шістьох ватажків повстання було, після жорстоких тортур, страчено (спалено у мідному бику).

Повстання 1591-1593 рр. та 1594-1596 рр. викликали серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої, що взяли курс на ліквідацію козацького імунітету. Невдачі попередніх виступів привели до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: радикальної (перерозподіл шляхетських земель та майна шляхом повстання) та поміркованої (розширення козацьких прав і вольностей шляхом договорів з польським урядом).

У 20-х рр. XVII ст. стосунки козацтва з польською владою знову загострюються. Склалася значна невідповідність між силою, авторитетом і впливом козацтва та його реальними правами і привілеями. У 1625 р. король висунув вимоги: скоротити реєстр до 4 тис., прогнати із Запорожжя всіх виписаних із реєстру козаків, припинити походи проти Туреччини й Криму. Козаки відкинули ультиматум, почали збирати силу, самостійно обрали гетьманом Марка Жмайла. Коронний гетьман змушений був розпочати з повстанцями переговори. Але в козацькому стані не було згоди: знову загострилися суперечності між старшиною та низами. Прихильники поміркованої течії, усунувши від влади Жмайла та передавши булаву Михайлові Дорошенку, уклали з поляками компромісну Куруківську угоду, за якою всі повстанці були амністовані, реєстр зростав від 3 до 6 тис. Козаки зобов'язувалися не допускаючи на Запорожжя втікачів з панських маєтків, не втручатися у релігійні справи, припинити морські походи.

На початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання, очолене Тарасом Федоровичем (Трясилом) – татариним за походженням (справжнє ім'я – Хасан). Козаки, обравши Федоровича своїм ватажком, вирушили з Січі “на волю”. Повстання швидко охопило значну частину Лівобережжя. На приборкання повстанців було кинуто військо під командуванням

Конецпольського. Під Переяславом розпочалися бої, які тривали протягом трьох тижнів. Центальною подією протистояння була так звана “Тарасова ніч”, коли козацький загін проник у табір Конецпольського і винищив особисту охорону коронного гетьмана з 150 шляхтичів. Зазнавши значних втрат, Конецпольський змушений був піти на переговори. Козацько-старшинська верхівка усунула ватажка від керівництва і уклала компромісну угоду, яка зберігала основні вимоги Куруківської та збільшувала реєстр до 8 тис. осіб.

У 1635 р. поляки завершили будівництво Коздацької фортеці, яка блокувала рух втікачів на Запорожжя та рейди запорожців. Того ж року загін січовиків на чолі з І.Сулимою захопив та зруйнував її.

Найбільшим в період із кінця XVI до початку Визвольної війни стало козацько-селянське повстання 1637-1638 рр. На початковому його етапі лідером став гетьман нереєстрового козацтва П.Бут (Павлюк).

6 грудня 1637 р. 10 тис. повстанців атакували під Кумейками 15-тисячну польську армію. Чисельна перевага польського війська обумовила поразку козаків. Козаки скинула Бута з гетьманства і почали переговори, що закінчилися капітуляцією козаків і видачею козацьких ватажків. Проте, навесні 1638 р., козаки знову активізують свою боротьбу. Спочатку повстання очолює Я.Остряниця, потім - Д.Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли жовніри Я.Вишневецького. Після поразки у бою під с.Жовнин повстанці знову змушені були капітулювати. На скликаній козацькій раді у Києві було оголошено ухвалену сеймом “Ординацію Запорозького реєстрового війська”, спрямовану на скасування його привілеїв: ліквідувалося козацьке самоврядування і судочинство; реєстр обмежувався до 6 тис. чоловік; козаки мали право селитися у трьох старостах -Черкаському, Чигиринському, Корсунському; гетьмана заміняв обраний сеймом комісар; нереєстрові козаки переходили до складу посполитих.

Основними причинами невдач повсталих були: стихійність, неорганізованість, недосконале озброєння; локальний характер дій; тертя між козацькою старшиною та рядовим козацтвом; нечіткість програмних установок; відсутність єдиного командування тощо. Однак, незважаючи на поразки, селянсько-козацькі повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво гальмували процеси ополячення та окатоличення, підвищували авторитет та престиж козацтва, сприяли накопиченню досвіду боротьби, служили прикладом для майбутніх поколінь борців за визволення народу, прискорювали формування національної самосвідомості.

5. До середини XVI ст. активізувалось мистецтво книжкової мініатюри. Мініатюри *Пересопницького Євангелія* репрезентують найвищий професійний рівень книжкового малярства, як і українського малярства загалом. За змістом воно являє переклад Нового Заповіту з болгарської мови на тогочасну українську. Переклад було здійснено у 1556–1561 рр., у місті

Пересопниці на Волині (зараз село Рівненського району Рівненської області) — звідси назва Євангелія. Унікальне місце ілюстрацій Пересопницького Євангелія в історії визначене й нехарактерним форматом аркушів кодексу — великі розміри давали рідкісний простір для творчості, яка виходить за рамки мініатюри у загальноприйнятому розумінні. Хоча із-за конкуренції більш технологічно досконалої друкованої книжкової мініатюри цей малярський напрям не зазнав, саме на «Пересопницькому Євангелії» складає тепер присягу при вступі на посаду Президент України.

Особливо колоритною і рельєфною фігурою латино-польськомовної літератури середини XVI ст. був талановитий прозаїк-публіцист, перший від часів Київської Русі український письменник-полеміст *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513–1566). Написав трактати «Зразковий підданий...» і «Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу», в яких обстоював незнані в епоху Середньовіччя, коли панувала теорія Божого всевладдя та надприродної необмеженої влади монарха, принципи сполучення «розуму та сили», «філософа на троні», вищості закону над волею короля, необхідність державної підтримки системи освіти тощо. Він опублікував низку пристрасних антитурецьких промов із закликом до короля і шляхти одностайно стати разом з усім «хрещеним людом» проти турецької загрози. У своїх творах, які користувалися великою популярністю, С. Оріховський-Роксолан також сприяв укладанню політичної унії з Литовською державою, виступав за перенесення столиці нового державного утворення до давнього Києва, подаючи для того відповідні аргументи.

Серед низки нових літературних жанрів найбільшого культурно-ідеологічного значення набув розвиток полемічної літератури, яка особливо актуальною стала у другій половині XVI — на початку XVII ст. у зв'язку з наступом католицизму і насадженням Брестської унії 1596 р. В цей час було створено близько 140 великих полемічних творів, з яких близько 80 написано католиками та уніатами, і близько 60 — православними. Хоча значна частина праць залишилася ненадрукованою, їх переписували, передавали один одному, читали на різних зібраннях.

Справді видатним письменником-полемістом був також відомий активною участю в роботі Київського братства та Лаврської друкарні з 1616 р. *Захарія Копистенський* (помер 1627 р. у сані архімандрита Києво-Печерської лаври). Основною літературною працею З. Копистенського є фундаментальний полемічний трактат у чотирьох книгах під назвою «Палінодія або Книга оборони...», яка писалася протягом 1619–1622 р. «Палінодія...» базується на численних історичних, богословських та літературних джерел книжною українською мовою з використанням багатой народнопоетичної образності — приказок, прислів'їв, порівнянь, а також афористичних висловів самого Копистенського. У чотирьох частинах трактату автор спростовує положення про першість Папи Римського, доводить рівність ієрархічних прав усіх єпископів Грецької та Римської

церкви, обґрунтовує положення про щільну єдність цих Церков, підтверджує свої висновки багатим історичним, богословським та полемічним фактажем. Дещо інший ідейний напрям у полемічній православній літературі репрезентував *Іван Вишенський* (близько 1550–1620), якого поряд з З. Копистенським вважають кращим полемістом свого часу. Вишенський був родом з м. Судова Вишня у Східній Галичині (тепер Львівська область). Замолоду жив у Луцьку, з 80-х рр. XVI ст. переселився на Афон (півострів в Егейському морі) — став ченцем Афонського монастиря, одного з найбільших центрів православного чернецтва. У 1604 р. повернувся до України, два роки жив у Львові та інших місцях, після чого знову відправився на Афон, де й помер аскетом-печерником.

На сьогодні відомо 17 творів Вишенського — трактатів і листів-послань, написаних між 1588 і 1615 рр., які він надсилав з Афону до України. Десять з них він об'єднав у рукописну «Книжку...». Іван Вишенський виступав не тільки проти вищої ієрархії, що призвели до унії, а також проти католицької та західної культури. Світський «мудрості» він протиставив, посиляючись на авторитет апостола Павла, автора переважної більшості «Послань», які увійшли у Новий Заповіт, ідею євангельського «глупства» — покаєння, морального очищення, відмови від земних благ, повернення до ідеалів перших християнських громад, де всі рівні перед Богом. Однак, попри увесь свій блискучий ораторський пафос, убивчий сарказм та уїдливу іронію, якими захоплювались сучасники, І. Вишенський пропонував представникам обох ворогуючих таборів («мудрому латиннику», «глупому русину») залишатись при власних переконаннях. Творчість І. Вишенського слід розглядати як один із виявів традиції релігійного неофітства, корені якого сягають часів Київської Русі, а нова редакція — ісихіастичних тенденцій в українській культурі XV ст.

Спеціальним жанром літератури історичного спрямування залишалося літописання. Порівняно з попереднім періодом воно помітно змінилося. Літописи цього часу (найвідоміші — *Густинський*, збірка «Літописці Волині й України», *Острозький літописець*) зберігали хронологічну мережу, а також значною мірою дотримуючись середньовічної світоглядної орієнтації.

В 1580 р. за активного сприяння найбагатшого магната Речі Посполитої, найвидатнішого православного мецената доби князя К. Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було засновано *Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум*, що задумувався також як майбутня православна академія.

У 1631 р. визначний культурний діяч, на той час архімандрит Києво-Печерської лаври, *Петро Могила* (1595–1647) заснував при лаврі нову школу за латинськими взірцями, яка вже 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Так утворився *Києво-Могилянський колегіум*, що в майбутньому стане одним з центрів освіти та науки не тільки в Україні, але й усьому слов'янському світі.

Безпосередньо в Україні книгодрукування поширилося тільки у другій половині XVI ст. Початок йому поклав утікач з Москви *Іван Федорович* (Федоров), який змушений був покинути Московію через переслідування духівництва і бояр. У 1572 р. він прибув до Львова, де за гроші українських меценатів заснував друкарню з кириличним шрифтом. У 1574 р. тут побачив світ «*Апостол*» — перша друкована книга в Україні, яка призначалася для церковно-богослужбового вжитку. У 1578 р. з друкарні Федоровича виходять «*Азбука*» і «*Буквар*», призначені вже саме для тогочасних початкових шкіл. Денний раціон пересічного українця складався з близько 0,6 кг хліба та 2,5 л пива. Іншими поширеними продуктами були каша, сир, яйця, у відповідну пору року фрукти. М'ясо їли рідко, як правило, на великі свята.. Солодощі були рідкістю, й навіть багата знать лише на свята могла дозволити собі вино. Найбідніші селяни і городяни ходили просто голодними. Через погані гігієнічні умови високою була дитяча смертність, а середня тривалість життя, з урахуванням останньої, не перевищувала 25–30 років. Підбиваючи загальний підсумок розвитку вітчизняної культури XVI — першої половини XVII ст., можна сказати, що вона той час *уже* не була «руською», однак *ще* не стала «українською».